

ЄВГЕН ГОЛОВАХА,

доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

YEVHEN GOLOVAKHA,

Doctor of Sciences in Philosophy, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*<https://orcid.org/0000-0003-2961-1262>
golos100@gmail.com*

ТЕТЯНА ЗАГОРОДНЮК,

кандидат соціологічних наук, завідувачка редакційно-видавничої групи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

TETIANA ZAHORODNIUK,

Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Editorial and Publishing Group, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

*tyuz.kiev@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0705-1375>*

**Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження,
професійна етика**

Життя і творчий шлях

Наталія Паніна народилася 10 грудня 1949 року. 1967 року закінчила середню школу в м. Сочі із золотою медаллю і того ж року вступила на факультет психології МДУ ім. М.В. Ломоносова. В університеті Наталія Паніна спеціалізувалася у сфері патопсихології під керівництвом авторки досліджень ефекту незакінченої дії у психології, учениці Курта Левіна професорки Б. Зейгарник. Перша ж курсова робота Наталії Паніної викликала бурхливі обговорення на кафедрі патопсихології, оскільки в ній містилися емпіричні дані та висновки, які виявляли помилковість досліджень, за якими було захищено дисертацію й опубліковано кілька визнаних наукових праць.

Цитування: Головаха, Є., Загороднюк, Т. (2023). Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–19, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.03.5>.

Після закінчення МДУ 1972 року Паніна почала працювати викладачем психології в Київському інституті іноземних мов, а потім, у 1974-му, перейшла до Інституту геронтології АМН, де зосередилася на соціологічних дослідженнях, пов'язаних із соціально-психологічною підготовкою до виходу на пенсію та способом життя пенсіонерів. У 1976 році Н. Паніна вступила до заочної аспірантури ІСД АН СРСР, де під керівництвом професора А. Харчева підготувала і захистила у 1980-му кандидатську дисертацію «Проблеми соціальної адаптації людей похилого віку до статусу пенсіонера». Працюючи молодшим, а від 1981 року — старшим науковим співробітником відділу соціальної геронтології, Паніна здобула широке визнання як провідний спеціаліст у своїй царині, брала участь у низці міжнародних порівняльних соціологічних досліджень із соціальних проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. У 1985 році пішла з Інституту геронтології АМН за власним бажанням і два роки залишалася без роботи, позаяк не була членом КПРС, і всі її спроби влаштуватися викладачем соціології або психології виявлялися марними через позицію київської партійної влади. У 1987-му почала працювати молодшим науковим співробітником Відділення інформації із суспільних наук АН УРСР; від 1989-го до 1991 року працювала старшим, а потім провідним науковим співробітником Центрально-Українського відділення ВЦДГД, очолюваного Миколою Чуриловим, спільно і яким створювала першу в Україні республіканську опитувальну мережу і розробляла методичні аспекти побудови репрезентативної вибірки для дорослого населення України. У 1991 році перейшла до Інституту соціології НАН України, де працювала завідувачкою відділу соціальної діагностики, від 1995-го очолювала відділ соціально-політичних процесів, від 2001-го працювала головним науковим співробітником цього відділу. В 1993-му захистила докторську дисертацію «Спосіб життя і психологічний стан населення за умов переходу від тоталітаризму до демократії».

У 1992 році розпочала в Інституті соціології НАНУ розроблення проекту й апробацію методики проведення соціологічного моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для наукової спільноти, представників влади і громадського загалу України. За результатами моніторингу, незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, тисячі наукових і публіцистичних статей.

Н. Паніна була провідним спеціалістом України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, міжнаціональної толерантності та політичної культури, організації моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик. Розроблені нею власні методики дістали широке застосування в наукових дослідженнях і практиці соціального управління. Н. Паніна ввела в наукову термінологію низку категорій (віково-рольові очікування, аномійна деморалізованість, дестабілізаційність протестного потенціалу тощо), які відображають важливі аспекти розуміння та пояснення нових соціальних феноменів.

Наталія Паніна і Мирослав Попович

Як провідний виконавець та експерт Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проектах, співпрацюючи з фахівцями Інститутів соціології Польської та Угорської Академій Наук, Кембриджського і Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоні-Брук) університетів, Єрусалимського університету, а також багатьох наукових установ ФРН, Швейцарії, Голландії, Франції, Словаччини. В усіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Проведене під її керівництвом в Україні міжнародне епідеміологічне дослідження (у співпраці з професором Нью-Йоркського університету Евелін Бромет) з вивчення психічного стану та здоров'я дітей і матерів Чорнобиля, відоме фахівцям усього світу. Надзвичайного резонансу набули праці Паніної з питань міжнародної толерантності в сучасній Україні. Н. Паніній належать понад 200 наукових праць, серед яких особливого визнання зажили підручник «Технологія соціологічного дослідження», монографії «Психологія людського порозуміння» і «Соціальне безумство. Історія, теорія і сучасна практика», а також цикл монографій, брошур і статей, присвячених методиці проведення та результатам соціологічного моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Н. Паніна була членом низки міжнародних наукових організацій, багаторічним головою комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України. Вона керувала підготовкою «Кодексу професійної етики соціолога», що його 2004 року було затверджено на з'їзді САУ. Як відзначав видатний український філософ Мирослав Попович у книзі спогадів про Наталію Паніну, «про заслуги Наталії Паніної перед наукою немає потреби говорити: самі лише результати

Зустріч із послом України у США Юрієм Щербаком

соціологічного моніторингу, який вона проводила з 1994 року, стали енциклопедією соціальних змін в Україні. Перша українська соціологічна книга, видана англійською мовою, — це книга Наталії Паніної. Вона була високим моральним авторитетом для вчених соціогуманітарного напрямку і наукової молоді» (Наталія Вікторівна Паніна ..., 2007: с. 64). А професор Гарвардського університету Григорій Грабович у тій самій книзі написав про Наталію Паніну як про «одного з найбільших і найоригінальніших українських соціологів нашого часу, проникливу дослідницю та блискучу інтелектуалку, що її внесок у вивчення суспільства України останніх десятиліть, зокрема його етнопонаціональних проблем, неоціненним, а громадянська позиція ще від советських часів — взірцевою для чесного та сумлінного науковця й інтелігента» (Наталія Вікторівна Паніна ..., 2007: с. 75).

Наталія Паніна пішла з життя 8 серпня 2006 року від серцевого нападу. З 2007 року Соціологічна асоціація України разом з Інститутом соціології НАН України та Соціологічним центром імені Н.В. Паніної проводять конкурс

«Кращий молодий соціолог року» на здобуття премій імені Наталії Паніної, які молоді науковці отримують 10 грудня на щорічних Міжнародних соціологічних читаннях пам'яті Н.В. Паніної.

Методологія і методи соціології, моніторинг суспільних змін в Україні

Визначним внеском у розвиток методологічного напрямку в українській соціології є розроблення методологічних засад, інструментарію та організаційних принципів національного моніторингового соціологічного дослідження, яке вона здійснила переважно у 1991–1993 роках. Надалі вони були розвинені та вдосконалені у процесі реалізації проекту щорічного моніторингу «Українське суспільство на межі ХХІ століття» з 1994 по 2001 рік в Інституті соціології НАН України, відповідальними виконавцями якого, а також авторами програми й анкети були Н. Паніна та Є. Головаха. Згодом було доведено доцільність доповнення початкової системи показників набором таких, що їх включають до дослідження залежно від зміни суспільно-політичної та економічної ситуації. У 2002-му систему показників було реформовано та розширено, створено оновлений інструментарій, який в основній своїй частині зберігав наступність із попереднім етапом дослідження. Принципи організації дослідження та побудови системи ключових соціальних показників було збережено, що дало можливість порівняльного аналізу даних моніторингу за всі роки його проведення. Проект отримав назву «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

У 2004 році Н. Паніна здійснила остаточну корекцію інструментарію, який і зараз використовують у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Наразі анкета опитування складається із двох частин: власне моніторингова, базова частина, запитання якої повторюються з періодичністю у два роки, та додаткова частина, запитання якої включають до анкети в межах наукових тем, здійснюваних відділами інституту.

Засади організації моніторингу та розроблення системи його показників були сформульовані з урахуванням специфіки декларованих новоствореною державою цілей пострадянських перетворень та специфіки проведення масових опитувань у нестабільному суспільстві, яка на ранніх стадіях моніторингу полягала насамперед у обмеженості матеріальних ресурсів, недостатній надійності опитувальних мереж, складності досягнення респондентів, зрештою, бракувало фахівців, які мають відповідну підготовку. Щоб бодай частково зняти гостроту проблеми, Н. Паніна підготувала курс лекцій «Технологія соціологічного дослідження», який витримав кілька перевидань і досі є однією з найпопулярніших книг серед студентів-соціологів, а також настільною книгою соціологів-практиків. Особливо докладно в цьому курсі лекцій розглянуто питання складання програми та визначення вибірки дослідження.

Н. Паніна сформулювала розгорнену мету моніторингу як таку, що полягає у відстежуванні та фіксації соціальних змін за сукупністю показників, що відображають динаміку масової свідомості у зв'язку зі змінами соціальної системи в цілому та змінами в окремих сферах суспільного життя. Відповідно до

головної мети дослідження були визначені загальні вимоги до формування сукупності емпіричних показників. По-перше, кожен із них безпосередньо чи опосередковано має відбивати характеристику стану суспільної системи з точки зору демократичних перетворень. По-друге, зміни цих показників, зафіксовані в моніторингу, належить вимірювати індикаторами, які дають змогу оцінити характер та напрями змін соціальної системи за вектором «демократизація». Крім того, показники мають фіксувати зміну соціального самопочуття та рівня добробуту населення у процесі трансформації суспільства.

Далі Н. Паніна визначила критерії ефективності трьох основних складових стратегії реформування суспільства та держави:

- ефективність економічної політики, яку можна вимірювати ступенем підтримки населенням соціально-економічних реформ, зростанням матеріального добробуту людей та розширенням можливостей реалізації їхнього трудового потенціалу;

- ефективність перетворень політико-правової системи, яка відображається у підтримці політичних реформ та демократично обраної влади на засадах утвердження в державі демократичних прав і свобод, законності, правопорядку, політичної стабільності, міжнаціональної та конфесійної згоди;

- ефективність соціальної політики, яка безпосередньо вимірюється покращенням соціального самопочуття, психологічного та фізичного стану (здоров'я) людей на підставі розширення доступу до благ сучасної цивілізації в головних сферах життєдіяльності.

Н. Паніна зробила вагомий внесок у розроблення методів та методології вимірювань у соціології. Вона узагальнила міжнародний досвід, на підґрунті якого розробила засади застосування тестів у масових опитуваннях. Слід зазначити, що під час вивчення проблем соціальної геронтології з 1975 по 1985 рік Н. Паніна була визнаним фахівцем у галузі застосування тестових методик у психології та соціології, брала участь у серії міжнародних порівняльних соціологічних досліджень проблем людей похилого віку, організованих ВООЗ та ЮНЕСКО. Паніна вважала, що відмінності психологічних і соціологічних тестів визначаються самим предметом дослідження. Досвід застосування тестових методик в українському моніторингу свідчить про те, що вони забезпечують можливість отримання кількісної оцінки на підставі квантифікації якісних параметрів особистості. Перевагою застосування тестів у соціології є й те, що цими засобами можна вимірювати важливі інтегральні показники стану свідомості великої кількості людей. Крім того, вони дають змогу порівнювати інформаційні масиви різних досліджень. Проте переваги тестів виявляються лише за неухильного дотримання низки принципів:

- чітка формалізація всіх етапів процедури тестування;
- стандартизація завдань та умов їх виконання;
- квантифікація отриманих результатів та структурування їх за певною програмою;
- інтерпретація результатів на підставі нормативів, отриманих шляхом стандартизації методик на обґрунтованій вибірці стандартизації (попередньо отриманий розподіл значень за досліджуваною ознакою).

Н. Паніна вважала, що кожен тест, який відповідає критеріям надійності та валідності, має містити не лише набір певних завдань, а й такі обов'язкові компоненти: 1) стандартну інструкцію для респондента, що містить мету та правила виконання завдань; 2) ключ шкалювання, який відображає співвідношення пунктів завдання зі шкалами вимірюваних якостей і показує, який саме пункт завдань до якої характеристики особистості (шкали) належить; 3) ключ кодування, який дає змогу підрахувати, скільки балів до шкали додає той чи інший варіант відповіді; 4) ключ інтерпретацій отриманого індексу, що репрезентує саме норми, з якими співвідносять отриманий результат.

У випадку стабільного суспільства, на думку Н. Паніної, можна використовувати тести, які відбивають стійкі якості особистості. Вивчення суспільства, що трансформується, за допомоги тестових методик посилює інтерес дослідників до методик, які чутливі до змін результату під впливом контрольованих факторів і допомагають діагностувати стан індивідів у динаміці: тривожність, готовність до протесту, соціальне самопочуття тощо.

Під час розроблення принципів конструювання соціологічних тестів Н. Паніна акцентувала увагу на визначенні термінів «тест», «шкала», «індекс». Кожен тест має складатися з набору характеристик вимірюваного явища і шкал, за якими вимірюється кожна характеристика. Сукупність цих значень, інтегрована в єдиний числовий показник, є кінцевим результатом вимірювання — індексом досліджуваного явища що вивчається.

Вперше в українській соціології Н. Паніна сформулювала методологію та принципи побудови якісної тестової методики, що застосовується у масовому соціологічному опитуванні. Для її побудови необхідні такі операції: відбір максимальної кількості показників (індикаторів), що описують досліджуване явище; визначення шкали вимірювання кожного індикатора; систематизація індикаторів на кшталт шкали (уніфікація різновиду і точності шкали) — виділення блоків (субтестів); інтеграція індикаторів: побудова загального індексу (чи типу) в межах кожного блока, кінцева мета — побудова інтегрального індексу досліджуваного показника; стандартизація шкали на підставі попереднього тестування групи респондентів: зведення отриманих даних до нормального розподілу (за потреби — штучна нормалізація шкали); оцінка внутрішньої узгодженості; оптимізація методики на підставі аналізу кореляцій між індикаторами: виключення найменш інформативних, ранжування індикаторів за валідністю щодо кінцевого результату; вторинна оптимізація: конструювання варіантів методики (модифікацій), що відрізняються за обсягом; оцінка надійності та валідності всіх модифікованих варіантів.

Аналіз особливостей застосування тестів як вимірювальних методик у соціологічному дослідженні дав змогу Н. Паніній сформулювати основні принципи вибору з числа вже наявних або конструювання нових тестів для застосування їх у масових опитуваннях під час проведення емпіричного соціологічного дослідження. Отже, видатний внесок Н. Паніної в теорію і практику методичного забезпечення масових моніторингових опитувань полягав у тому, що вона обґрунтувала можливість та необхідність застосування тестових методик в українському соціологічному моніторингу і визначила методологічні принципи та критерії адаптації та розроблення соціологічних тестів.

Внесок Н. Паніної в соціологічну теорію

Наталія Паніна більш відома як методолог соціології, як фахівець у галузі методичного забезпечення та аналізу даних моніторингових досліджень, як автор популярних праць із соціології міжнаціональних відносин та політичної соціології. Менш згадувані її концептуальні положення про сутність та реальні механізми сучасних соціальних трансформацій, про перспективу розвитку пострадянського суспільства. Можливо, це пов'язано з тим, що вона не акцентувала увагу саме на цих своїх працях, а деякі з них, як, наприклад, фундаментальна наукова доповідь про специфіку способу життя та психологічного стану людей за стабільних та нестабільних соціальних умов, підготовлена у 1993 році. взагалі не були опубліковані за життя автора.

У чому полягала специфіка соціологічного теоретизування Н. Паніної? Чим вона цікава як вітчизняній, так і світовій соціологічній спільноті? Відповідаючи на ці питання, насамперед слід зазначити, що Наталія Паніна ніколи не дозволяла собі робити теоретичні узагальнення, не перевіривши їх багаторазово в емпіричних дослідженнях, серед яких вона надавала перевагу соціологічному моніторингу як різновиду порівняльних досліджень. Започаткований нею багаторічний моніторинг Інституту соціології НАН України був базою, на якій ці висновки постійно перевірялися. Інший важливий аспект способу теоретизування, властивого Н. Паніній, полягав у тому, що вона завжди чітко визначала принципові засади побудови своєї концепції. У випадку з розробленням концепції пострадянської суспільної трансформації вона виходила з того, що в суспільстві існують нормативна база та соціальна творчість, пов'язана з діяльністю індивідів та ініціативних груп.

У стабільному суспільстві, яке вона вивчала до початку перебудови, основою соціальної інтеграції та регулювання суспільного життя є соціальна структура, побудована на строгій ієрархії цінностей та загальноприйнятій нормативній базі. У стабільному соціумі люди просто пристосовуються до наявної ціннісно-нормативної системи. І через це будь-яке стабільне суспільство має свої переваги, а саме нормативно визначені відносини між людьми, ustalені ціннісні орієнтири та моральні принципи.

Коли ж суспільство переходить у фазу нестабільності, коли ця нестабільність набуває такого характеру, як у пострадянській Україні, коли ціннісно-нормативна система виявляється зруйнованою, потужний механізм пристосування, властивий соціальній природі більшості людей, починає працювати безвислідно. Саме тому діяльність людей за умов зламу ціннісно-нормативної системи нагадує поведінку психічно хворих. Про це Н. Паніна і Є. Головаха написали у книзі «Соціальне божевілля», тому що спостерігали масові феномени неадекватної адаптивної поведінки, коли здорові люди поводяться як психічно хворі. Вони шукають об'єкт адаптації і не знаходять його, і тоді, на думку Наталії Паніної, вирішальну роль починає відігравати індивідуальна творчість людини, її суб'єктивний світ. Інтегративну функцію в нестабільному суспільстві виконує не зруйнована практично повністю ціннісно-нормативна система, а індивідуальний активізм; і трагедія пострадянського суспільства на першому ета-

пі трансформації полягала насамперед у тому, що вирішальний внесок у процес соціальної інтеграції вносять ті соціально активні індивіди, у яких найбільше нахабства, найбільше розвинений хапальний інстинкт, що дає змогу найбільш цинічним членам суспільства використовувати розвал ціннісно-нормативної системи на користь власних меркантильних інтересів. Вони таке ж породження нестабільного суспільства, як і розгублені маси, які шукають і не можуть знайти об'єкт адаптації. Але потреба в тому, щоб суспільство стабілізувалося, у більшості людей залишається. І вони шукають вихід із глухого кута, породженого тотальною аномією. В результаті досліджень масової свідомості в українському суспільстві у рамках нормативно-особистісної концепції Н. Паніна дійшла висновку про існування двох типів реакції на тривалу аномію — нормативної та ненормативної, які зумовлюють характер та причини соціальної поведінки індивідів (груп).

Н. Паніна чітко окреслила три варіанти виходу із ситуації масової аномійної деморалізованості. Перший шлях подолання тотальної аномії — це традиціоналізм, повернення до архаїчної системи цінностей як інтегрувальної основи життя. Другий — авторитаризм як спроба розв'язати проблеми суспільства за рахунок жорсткої централізації, і третій — це поступове послідовне просування декларованим демократичним шляхом. Ще 1993 року Паніна прогнозувала, що на Росію очікує вихід з аномійного глухого кута в авторитарне суспільство, що консолідується на основі шовіністичної ідеології, тоді як Україні, найімовірніше, загрожує повернення до традиційної системи цінностей, угрунтованої на ідеології ізоляціонізму.

Для обґрунтування цих теоретичних засновків Наталія Паніна впродовж багатьох років створювала та адаптувала нові й нові методики. Починала вона з класичних методик — шкал аномії Макклоскі та Сроула, шкали авторитарності Адорно, шкали життєвої задоволеності Гавігерст і Тобіна, шкали соціальної дистанції Богардуса, шкали соціального цинізму та інших, адаптуючи їх для масових моніторингових опитувань. Пізніше вона розробила власні методики «Інтегральний індекс соціального самопочуття» та «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу», які давали можливість отримувати інтегральну оцінку суспільної атмосфери та особливостей сприйняття з боку людини свого становища в суспільстві. І коли Паніна виявила, що переважна більшість громадян України схильні до стану аномійної деморалізованості й виявляють вкрай низький рівень соціального самопочуття, то їй стало зрозуміло, що країну очікують серйозні соціальні потрясіння.

В останні роки життя Наталію Паніну дедалі більше турбували метаморфози, пов'язані зі зміною іміджу наших політичних лідерів, які почали демонструвати різні форми архаїчної поведінки: одягають традиційний одяг в недоречних обставинах, заплітають коси в дусі середньовіччя, беруть участь у державних богослужіннях, вимагають введення у шкільні програми уроків релігійної етики. Але вона не розглядала цей процес як надто драматичний з точки зору модернізації суспільства. Головне, щоб виборці, коли вони вкотре вибиратимуть собі правителів, усвідомлювали, що шлях до утвердження європейських цінностей, шлях до європейської спільноти несумісний із традиціоналізмом та архаїчною ідеологією. Інакше ми просто приречені на десятиліття тупцювання на

місці, хоч би якими деклараціями цей «біг на місці» супроводжували. Сучасна «європейська» ціннісно-нормативна система і в Європі утвердилася порівняно недавно; і тому ж Заходу не було чим пишатися на початку й навіть у середині минулого століття. Але останніми десятиліттями західноєвропейські держави досягли чимало для того, щоби система норм і цінностей, що встановилася в них, могла розглядатися як реальний орієнтир демократичного розвитку.

Н. Паніна була впевнена, що цей шлях був відкритий і для України, але для цього мають бути усвідомлені реальні проблеми трансформації суспільства. І перш за все слід усвідомити, що чим нестабільніше суспільство, тим більша роль індивідуальної ініціативи у творенні ціннісно-нормативної бази суспільних перетворень. Саме тому вона стільки сил та творчої енергії витратила на створення Кодексу професійної етики соціолога. Побудова ціннісно-нормативного базису суспільства, у її розумінні, має розпочинатися з ясної та послідовної артикуляції моральних і ділових норм діяльності професійних спільнот, державних та громадських організацій. Тільки так можна подолати соціальний цинізм, який вона вважала зворотним боком особистої ініціативи в нестабільному суспільстві.

Аналіз соціального самопочуття, соціально-психологічного та психічного стану населення України за всі роки незалежності свідчив про те, що зміна поколінь носіїв соціальних норм і цінностей, підвищення їхньої особистої активності призвели до формування інтернальної особистості, схильної до відповідальної соціально активної поведінки. Формування цього типу особистості як рушія соціальних змін Н. Паніна спрогнозувала ще у 90-х роках минулого століття на підставі аналізу структури цінностей, соціального самопочуття та морально-психологічного стану молоді за умов тотальної аномії.

У численних працях Наталії Паніної, підготовлених на даних моніторингу Інституту соціології НАНУ, ініціатором і незмінним науковим керівником якого вона була багато років, міститься обґрунтування реальних соціальних механізмів трансформації суспільства, його переходу від нестабільного стану, пов'язаного з масовою аномійною деморалізованістю, авторитарними настроями, ізоляціонізмом, екстернальністю, соціальним цинізмом, песимізмом та життєвою незадоволеністю, до стабільного соціуму з перспективою побудови демократичної ціннісно-нормативної системи. Уважне прочитання її доробку є важливою умовою адекватного пояснення сутності сучасних соціальних трансформацій та ясного розуміння перспективи розвитку суспільства.

Проблеми формування професійної етики та соціологічної культури

Наталія Паніна завжди була на передньому краї діяльності соціологічної спільноти України, гостро відчуваючи ті моменти, коли соціологи особливо потрібні суспільству. Коли Україна була проголошена і визнана світом незалежною державою, в суспільстві суттєво зросла потреба у самопізнанні, а цього не могло статися без масових репрезентативних опитувань. Ось де був потрібен досвід міжнародних порівняльних соціологічних досліджень, накопичений Па-

ніною в Інституті геронтології АМН. І напередодні проголошення незалежності вона разом із Миколою Чуриловим створює першу національну опитувальну мережу та оригінальну вибірку, яку й сьогодні використовують у репрезентативних для населення України опитуваннях. Суспільству потрібна була загальна картина і перспектива соціальних змін, і Паніна ініціює проведення соціологічного моніторингу, рівного якому щодо методичної оснащеності та систематичності подання результатів досі немає в жодній пострадянській країні. Суспільству потрібно було, щоб ЗМІ та політичні функціонери адекватно подавали дані масових опитувань, і Паніна пише спеціальну брошуру для журналістів та політиків, з якими проводить спеціальні заняття щодо роботи з соціологічною інформацією.

Так заклик суспільства ставав особистим покликанням Наталі Паніної як соціолога. Але вона розуміла й те, що запитуваність соціологів породжує спокусу проміняти істину та професійну гідність на прихильність «сильних світу цього». Саме тому без вагань погодилася очолити комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України та створила разом з іншими членами комісії дуже ретельно підготовлений «Кодекс професійної етики соціолога», де кожен пункт був справді «вистражданим», оскільки потребував величезної підготовчої роботи, пов'язаної з аналізом світового досвіду створення етичних кодексів, що регулюють діяльність науковців і викладачів різних наукових дисциплін, зокрема в соціології та в галузях, де проводять дослідження з використанням соціологічних методів (маркетинг, електоральні опитування тощо). Вона вивчила досвід створення національних кодексів зарубіжних соціологічних асоціацій, адаптувала загальнонаукові етичні засади до специфіки соціологічної діяльності в Україні, відстоювала свої погляди на наукову етику у численних статтях, беручи участь у дискусії, що розгорнулася на сторінках журналів та на конференціях. І нарешті V З'їзд Соціологічної асоціації України у травні 2004 року ухвалив остаточну редакцію кодексу.

Можливо, в тому і полягає справжнє покликання соціолога, щоб у соціальній різногосипці чути саме те, що насамперед потрібно суспільству, включно зі співтовариством соціологів, без чого це суспільство (і це співтовариство) можуть втратити необхідні орієнтири руху. А спільноті соціологів України треба було позбавлятися радянської замкнутості, хибної самодостатності, і Наталія Паніна видає перші соціологічні книги англійською мовою за результатами моніторингу соціальних змін в Україні, які стали одним із важливих джерел знань про українське суспільство для зарубіжних колег.

Особливого значення Н. Паніна надавала формуванню соціологічної культури в суспільстві, що трансформується, і в соціологічній спільноті, яка вивчає це суспільство. Вона окреслила три типи критеріїв, яким відводила вирішальну роль у формуванні соціологічної культури: наукові, технологічні та професійно-етичні. Наукова культура визначається насамперед послідовністю обґрунтування та верифікації соціологічних концептів. Саме цим критерієм соціологічної культури керувалася вона сама, коли обґрунтовувала та перевіряла у багаторічному моніторингу особистісно-нормативну концепцію трансформації пострадянського суспільства. Важливим професійним критерієм соціологічної

культури вона вважала дбайливе та вдумливе ставлення до соціологічної класики й пошук можливості її розвитку з урахуванням конкретних умов суспільних трансформацій. Рівень професійної культури соціолога можна оцінити і за його прагненням поширювати соціологічні знання та нові тенденції в науці. Вона наполягала на тому, що справжній соціолог повинен сприяти «ліквідації безграмотності» у науковому та навколонуковому середовищі. Безграмотні інтерпретації даних соціологічних опитувань у ЗМІ особливо турбували Паніну, бо вони формували помилкове, упереджене, навіть вороже ставлення до соціології в українському суспільстві. Для формування соціологічної культури представників українського політикуму і засобів масової інформації під її редакцією та з її коментарями було видано спеціальну брошуру «Опитування громадської думки. Для журналістів і політиків» (Опитування..., 1995).

Мабуть, найважливішим, на думку Н. Паніної, був етичний критерій соціологічної культури. Згадаймо незліченну кількість фейкових «соціологічних центрів», що виникли у 1990-ті роки. Керівниками, аналітиками, фахівцями в них «працювали» здебільшого люди, яких Паніна називала «самоназванцями». Їхньою головною метою була нажива, головним принципом проведення так званих «опитувань» — «що завгодно за ваші гроші». У своїх інтерв'ю у ЗМІ, а також у численних виступах на презентаціях даних соціологічних досліджень вона постійно звертала увагу на те, що довіряти даним масових опитувань можна тільки в тому разі, коли центри, що їх здійснюють, відповідають вимогам, визначеним в етичних кодексах професійних спільнот.

Наостанок слід зазначити, що праці Наталії Паніної широко відомі в Україні та за її кордонами. В історію української соціології її ім'я вписано назавжди. Сьогодні її професійна та життєва позиція — орієнтир для молодих людей, небайдужих до долі науки, яку вони обрали як сферу власної творчої самореалізації.

Джерела

Головаха, Є., Паніна, Н. (2006). Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві. У С.А. Макеєв (Ред.), *Структурні виміри сучасного суспільства* (с. 164–165). Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є. (Упоряд.), Урсуленко, К. (Упоряд.). (2007). *Наталія Вікторівна Паніна: Життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє*. Київ: Факт.

Головаха, Е.И., Панина, Н.В. (1994). *Социальное безумие. История, теория и современная практика*. Киев: Абрис.

Загороднюк, Т. (2011). Зміни соціально-психологічного стану населення України в ракурсі нормативно-особистісної концепції трансформації суспільства. У В.М. Ворона, Н.О. Шульга (Ред.), *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2 т. Т. 1. Аналітичні матеріали* (с. 245–256). Київ: Інститут соціології НАН України.

Загороднюк, Т. (2011). Наталія Паніна: критерії соціологічної культури. У Є. Головаха, О. Стегній (Ред.), *Соціологічна культура: числа і смисли. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н.В. Паніної* (с. 71–82). Київ: Інститут соціології НАН України.

Паніна, Н.В. (Відп. ред., вступ, коментар). (1995). *Опитування громадської думки. Для журналістів та політиків*. Київ: Демократичні ініціативи.

Паніна, Н.В. (1998). Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 53–68.

Панина, Н.В. (2008). *Избранные труды по социологии: в 3 т.* (Головаха, Е.И., сост., ред., вступ. статья). Киев: Факт.

Панина, Н.В. (2004). Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні. *Studia clanky*, 2. Отримано з: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html

Панина, Н.В. (1996). *Технологія соціологічного дослідження. Курс лекцій*. Київ: Наукова думка.

Панина, Н.В. (2005). *Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Panina, N. (2007). Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine). In *Ukrainian Sociological Review (2004-2005)* (pp. 8-27). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N., & Golovakha, Ye. (1999). *Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N. (2003). Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie. *From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective* (pp. 176-199). Lanham, New York, Oxford: University Press of America.

Golovakha, Ye., Panina, N., & Vorona, V. (Eds.). (2000). *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Одержано 20.07.2023

References

Golovakha, Ye., & Panina, N. (2006). Monitoring of social changes in Ukrainian society. [In Ukrainian]. In S.A. Makeev (Ed.), *Structural dimensions of modern society* (pp. 164-165). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Головаха 1999]

Golovakha, Ye., Panina, N., & Vorona, V. (Eds.). (2000). *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Golovakha, Ye., Ursulenko, K. (Eds.). (2007). *Natalia Viktorivna Panina: Life, scientific activity, path to the future*. [In Ukrainian]. Kyiv: Fact. [= Наталія Вікторівна Паніна 2007]

Golovakha, Ye.I., & Panina, N.V. (1994). *Social madness. History, theory and contemporary practice*. [In Russian]. Kyiv: Abris. [= Головаха 1994]

Panina, N. (2003). Ukrainian Youth: The Structure of Values and Social Well-Being in a Condition of Total Anomie. *From Pacesetters to Dropouts. Post-Soviet Youth in Comparative Perspective* (pp. 176-199). Lanham, New York, Oxford: University Press of America.

Panina, N. (2007). Professional Ethics and Sociology in Ukraine (On Adoption of the Code of Professional Ethics of Sociologist by the Sociological Association of Ukraine). In *Ukrainian Sociological Review (2004-2005)* (pp. 8-27). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Панина 2007]

Panina, N., & Golovakha, Ye. (1999). *Tendencies in the Development of Ukrainian Society (1994-1998). Sociological Indicators*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Panina, N.V. (1996). *Technology of sociological research. Course of lectures*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Панина 1996]

Panina, N.V. (1998). Measurement in sociology and the principles of using tests in mass surveys. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1-2, 53-68. [=Панина 1998]

Panina, N.V. (2004). Social distance, ethnic attitudes and national tolerance in Ukraine. [In Ukrainian]. *Studia clanky*, 2. Retrieved from: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html [=Панина 2004]

Panina, N.V. (2005). *Ukrainian society 1994-2005: sociological monitoring*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Панина 2005]

Panina, N.V. (2008). *Selected works on sociology: In 3 Vols.* (Ye.I. Golovakha, co-author, ed., introductory article). [In Russian]. Kyiv: Fact. [=Панина 2008]

Panina, N.V. (Ed., introduction, commentary). (1995). *Poll of public opinion. For journalists and politicians*[In Ukrainian]. Kyiv: Democratic Initiatives. [= Опитування 1995]

Zahorodniuk, T. (2011). Changes in the socio-psychological state of the population of Ukraine in the perspective of the normative and personal concept of the transformation of society. [In Ukrainian]. In V.M. Vorona, N.O. Shulga (Eds.), *Ukrainian society. Twenty years of independence. Sociological monitoring: in 2 Vols. Vol. 1. Analytical materials* (pp. 245-256). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Загороднюк 2011]

Zahorodniuk, T. (2011). Natalia Panina: criteria of sociological culture. [In Ukrainian]. In Ye. Golovakha, O. Stegnii (Eds.), *Sociological culture: numbers and meanings. Materials of the International Sociological Readings in Memory of N.V. Panina* (pp. 71-82). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Загороднюк 2011a]

Received 20.07.2023

ЄВГЕН ГОЛОВАХА, ТЕТЯНА ЗАГОРОДНЮК

Соціологія Наталії Паніної: теорія, дослідження, професійна етика

У статті йдеться про життєвий шлях та наукову спадщину видатної української соціологині, доктора соціологічних наук Наталії Вікторівни Паніної (1949–2006 роки). Н. Паніна була провідним фахівцем України з низки напрямів розвитку соціологічної науки, пов'язаних із вивченням проблем соціальної адаптації та трансформації суспільства, політичної культури, а також організації та методичного забезпечення моніторингових та епідеміологічних досліджень. Вона адаптувала і застосувала в масових опитуваннях низку відомих західних методик з вимірювання рівня тривожності, аномії, соціального цинізму тощо. Надзвичайного резонансу набули праці Паніної з питань міжнаціональної толерантності в Україні. Н. Паніна вперше сформулювала принципи побудови якісної соціологічної тестової методики для використання в масових опитуваннях. 1992 року, працюючи в Інституті соціології НАН України, Н. Паніна почала розробляти проєкт для відстеження соціальних змін в українському суспільстві та апробувати відповідну методику. Ініційований Паніною соціологічний моніторинг згодом перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для наукової спільноти, представників влади і громадського загалу України.

За результатами моніторингу, незмінним науковим керівником якого була Н. Паніна, опубліковано десятки монографій, тисячі наукових і публіцистичних статей. Цей проєкт 2014 року здобув Державну премію в галузі науки і техніки. Н. Паніна брала участь у багатьох міжнародних дослідницьких проєктах, успішно співпрацюючи з науковцями Інститутів соціології Польської та Угорської академії наук, Кембриджського та Лондонського університетів, Джорджтаунського, Гартфордського і Нью-Йоркського (у Стоуні-Бруку) університетів, Єрусалимського університету, а також із низкою наукових установ ФРН, Швейцарії, Нідерландів, Франції та Словаччини. У всіх цих країнах виходили друком її статті та розділи у наукових монографіях. Багато років поспіль Н. Паніна очолювала Комісію з професійної етики Соціологічної асоціації України. Зокрема, вона керувала підготовкою Кодексу професійної етики соціолога, що його 2004 року було ухвалено на з'їзді САУ.

Ключові слова: Наталія Вікторівна Паніна, соціальна адаптація, міжнаціональна толерантність, тестові методики, моніторинг соціальних змін, професійна етика

YEVHEN GOLOVAKHA, TETIANA ZAHORODNIUK

Natalia Panina's sociology: theory, research, professional ethics

The article focuses on the life and legacy of an outstanding Ukrainian sociologist, Doctor of Sciences in Sociology Natalia Panina (1949–2006). She was a leading expert within Ukraine in a number of areas determining the development of national sociological science and relating to the study of important social phenomena such as social adaptation, societal transformation and political culture. She also provided organizational and methodological support to the monitoring and epidemiological studies.

N. Panina adapted a number of well-known Western questionnaires for measuring anxiety, anomie, social cynicism, etc. and applied these tools to mass surveys. In addition, Panina's works on the issues of interethnic tolerance in Ukraine gained extraordinary resonance. She was the first to set out principles for designing a quality sociological test which should be used in mass surveys. In 1992, while working at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, N. Panina started developing a project for monitoring social changes in Ukrainian society and testing the methodology related to this project. With the passage of time, the monitoring grew into the main source of systematic sociological information for the academic community, authorities and general public of Ukraine.

The findings from the monitoring survey supervised by N. Panina all the time have served as a basis for numerous monographs, academic papers and journalistic articles. In 2014, this project was awarded the State Prize in Science and Technology. N. Panina participated in many cross-national research projects, successfully collaborating with social scientists from the Institutes of Sociology of the Polish and Hungarian Academies of Sciences, the Universities of London and Cambridge, Hartford, Georgetown and New York (in Stony Brook) Universities, the University of Jerusalem, as well as with a number of academic institutions in Germany, Switzerland, Netherlands, France and Slovakia. Her articles and monograph chapters were published in each of these countries. For many years, N. Panina was the Head of the Commission on Professional Ethics of the Sociological Association of Ukraine. She managed the preparation of the Code of Professional Ethics for Sociologists, approved in 2004 at the Congress of the Sociological Association of Ukraine.

Keywords: *Natalia Panina, social adaptation, interethnic tolerance, sociological tests, monitoring social changes, professional ethics*